

***Válságfilozófia és kultúrkritika a két világháború közötti gondolkodásban: a haladás, a
nemzeti lényeg és a modernség²***

Aligha lehet jobban érzékeltetni az első világháborúig tartó hosszú, alapvetően optimista 19. század és a rákövetkező, a két világháborút elválasztó, mélységesen borúlátó évtizedek közötti különbséget a haladás ideájához való, gyökeresen eltérő viszonyuknál. Victor Hugo 1859-es, *Meghódított ég* című monumentális versében még romantikus pátosszal ünnepli a tudatlanságból és sötétségből kikapaszzkodó emberiséget. A magasba emelkedő léghajó képe a haladás szimbólumává lényegül át:

Ott leng a büszke gömb, és szárnyal a zene,
mintha a haladás himnusza zengene.
Ő a hajó, és ő a fárosz!
Kezünk végre jogart foghat mankó helyett,
És Newton szürke számsora fejünk felett
mint pindarosi óda száll most.”

A haladás megállíthatatlan, az egyre tökéletesebb technológiai eszközökkel a teret legyőző ember a gravitáció bilincseit lerázva immáron az űr meghódítására tör:

„Előbb igavonó állataira ült fel,
majd keréken futó szekeret alkotott,
majd büszke árbocú, bár gyatra csónakot,
majd, hogy a szirteket s viharokat legyőzze,
igáját rakta ő a lángra és a gőzre;

¹ A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa

² Jelen írás *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült. A szövegben felhasználtam egy korábbi írásom két idevágó – egy rövidebb és egy hosszabb – gondolatmenetét is: Kovács Gábor: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakassal és az angol bulldoggal. Nemzetkarakterológia és modernitás. *Liget*, 2015. augusztus, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-a-volgai-lovas-esete-az-orosz-medvevel-a-gall-kakassal-es-az-angol-buldoggal/>

a halhatatlan, ím, most végtelenbe tör;
egykor tengerre szállt, most az egekbe föl.
Lámpával jár a sphinx előtt, mint a szolga.
A vánszorgó, öreg Ádám zsákját ledobja,
megy, s az egek felé tesz egy lépést, keze
fáklyát tart, mintha csak sírboltba szállna le;
s talán az is lehet, hogy kezdetét ma vette
a zordon átkelés egy másik égitestre.

Az út vége az emberi faj megistenülése, a halhatatlanság maga:

Valóban nagyra nőtt az ember? Kábulat!
Ó, éj! Lehet-e, hogy a régi gályarab,
az ember, s szelleme, e féreg,
angyallá változott, láncát letépte már,
és egy-szintre került az éggel? A halál
fölslegessé válna végleg?
(Kálnoky László fordítása)

Walter Benjamin híres, 1940-es történetfilozófiai tézisében a haladás immáron pusztító fátum, az emberiség elkerülhetetlen végzete, amelynek nemigen van már köze az anyagi, szellemi és morális értékakkumulációnak ahhoz a képzetéhez, amelyet a korábbi század a fogalomhoz társított. A náciizmus elől menekülő tragikus sorsú filozófus a progresszió fogalmát teljességgel kifordítja eredeti jelentéséből:

„Van Kleenek egy Angelus Novus című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttört. De vihar kél a paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezární őket. E vihar feltartóztathatatlanul üzi a jövő felé, amelynek háta fordít, miközben az égisz nő előtt a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.”³

³ Walter Benjamin: „A történelem fogalmáról.” Ford. Bence György. In: Walter Benjamin: *Angelus Novus*. Budapest: Helikon, 1980, 966

Az első világháborút követő évtizedek válsága a maga „minden egész összetört” életérzésével valójában a modernitás 19. századi formájának a krízise volt: hitelét veszítette a korlátlan haladás víziója.⁴ A szabadversenyes kapitalizmust bevezetni akaró gazdasági modernizáció, az emancipációt célul kitűző társadalmi modernizáció és a képviselői demokráciára törekvő politikai modernizáció hármasságára épülő modern világ képe már korántsem tűnt olyan kívánatosnak, mint a nagy világégés előtt. Számos kortárs szerint éppen ezek a célkitűzések vezettek a katasztrófához. Megváltozott az Európa-kép: a nyugat-európai nemzetek – mindenekelőtt az angolok és a franciák – által bejárt fejlődési pálya már korántsem tűnt olyan kívánatosnak a korábban a nyugat-európai modelleket adaptálni igyekvő Közép-Kelet-Európa számára. A lineáris-progresszívista történelemképet felváltó ciklikus koncepciókban az angolok és a franciák gyakorta túlfejlődött, öreg, életerejüket veszített nemzetekként jelennek meg, akiktől nem várható a válságba süllyedt földrész regenerációja. Egy olyan alternatív modernitás víziója sejlett föl, amelybe igen jól beilleszthető volt a – többnyire erősen kultúrkritikai fogantatású – nemzetkarakterológia.⁵ A weimari Németország e tekintetben kétségtelenül kulcsszerepet játszott.⁶ Az ún. konzervatív forradalom gondolkodóinak egyik legfőbb problémája az volt, hogy fölrajzolható-e egy olyan másféle – poszt-kapitalista jellegű és a kiüresedettnek érzett politikai demokráciától eltérő politikai opciót nyújtó – modernitás, amely megfelel a német nép sajátos karakterének. A gondolat európai perspektívából nézve különösen vonzónak tűnik, hiszen azzal a kilátással kecsegtet, hogy a korábban a nyugat-európai modernizációs minták szolgai másolására kárhoztatott régió – kikerülve a zsákutcának bizonyult nyugat-európai utat – egyszeriben az európai fejlődés élvonalába ugorhat: életerős, el nem használt vitalitással teli fiatal nemzetei eljátszhatják a fejlődés fáklyavivőinek oly irigyelt szerepét.

Mi is a nemzetkarakterológia? Az, hogy egy közösség önmagáról és másokról sztereotíp képeket alkot, már az antik görögöknek is szokása volt. Ez alighanem egyszerűen a gondolkodás ökonómiájának a következménye: magunkat és másokat néhány karakteres, karikatúraszerűen megrajzolt vonás segítségével elhelyezni mentális térképünkön. Az *auto-* és *heterosztereotípiák* komplementáris módon kiegészítik egymást: magunkról alkotott képünket a másokról alkotott kép vonatkozásában konstruáljuk meg, és vice versa. Ez még nem tételes

⁴ A haladás fogalmát részletesen tárgyalja egy, a korszakban megjelent könyv: J. B. Bury: *The Idea of Progress*. London: Macmillan & Co., 1924.

⁵ Modernitáskép és nemzetkarakterológia összefüggését részletesen tárgyalom egy hosszabb lélegzetű tanulmányban: *Modernitáskonceptiók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban*. In: Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák I. Identitások és válságok*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat kiadó, 2015, 202–234.

⁶ Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *A Nyugat alkonyától az Imperium Germanicumig*. Kultúrmorfológia és nemzetkarakterológia a weimari Németországban. *Café Babel*, 2001, 39-40. szám, 19–28.

nemzetkarakterológia. Annak az ideje majd valamikor a 18. században jön el, de virágkora a két világháború közötti évekre esik, mind Magyarországon, mind Európában.⁷

Nem véletlenül. A nemzetkarakterológia – Lackó Miklós klasszikus tanulmányának találó megállapítását kölcsönvéve – egyszerre *kor- és kórtünet*,⁸ amely a világháborúban széthullott 19. századi világrend utáni űrben generálódó közösségi identitásválság következménye. Korántsem csupán kelet-európai jelenség volt ez; hiszen még a világtörténelem első totális háborújából győztesként kikerülő Angliában is volt igény az efféle spekulációkra.⁹ Ám igazán erőteljes kereslet a portékára az európai félperiféria országaiban mutatkozott. Ezek vagy a háború vagy a háborúval tetőződő modernitásválság vesztesei voltak. Németország, a nemzetkarakterológia egyik fő exportőre, mindkét értelemben a vesztesek közé tartozott. A német teóriák nagymértékben inspirálták a témával foglalkozó kelet-európai szerzőket: nem véletlenül vádolták Prohászka a kortársak a könyve körül kialakult vitában németes gondolkodásmóddal – ebből annyi még igaz is volt, hogy *A vándor és bujdosó* kétségkívül egy, alapvetően a német – mindenekelőtt hegelianus – hagyományban szocializálódott filozófus munkája. Hogy aztán ettől lehet-e a németes – tehát úgymond nemzetidegen – gondolkodás produktumának mondani, az egy egészen más kérdés, olyan, amelynek feltételéhez szükség volt a két világháború közötti Magyarország erőteljesen *etnoprotekcionista* – e tekintetben a maival kétségkívül bizonyos párhuzamokat mutató – légkörére. A németes gondolkodás vádjától érdekes módon az a Németh László védte meg Prohászka, aki maga is nyakig belekeveredett a nemzetkarakterológia körüli vitába, s aki Szekfű ellenében, az ’ellenségem ellensége a barátom’ jól ismert logikáját követve állt ki a filozófus mellett.

A két háború közötti magyar nemzetkarakterológia *Kelet – Nyugat* ellentéte nem csupán egy, a Trianon traumáját átélt nemzeti közösség identitásválságának jellegzetes toposza¹⁰; párhuzamai jelen vannak a háború és az azt követő békerendezés egyértelmű

⁷ A témában megkerülhetetlen Trencsényi Balázs vaskos kötete: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

⁸ Lackó Miklós: „Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről.” In: Lackó Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996, 260–305.

⁹ Peter Mandler: *The English National Character. The History of an Idea from Edmund Burke to Tony Blair*. New Haven and London: Yale University Press, 2006.

¹⁰ Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: Traumák, vereségek és a nemzeti jellem. A ’valahol utat veszítettünk’ mint kollektív létélmény. *Liget*, 2015, március, <http://ligetmuhely.com/kovacs-gabor-traumak-veresegek-es-a-nemzeti-jellem/>

győztesének számító Romániában ugyanúgy, mint az ugyancsak vesztes oldalra kerülő Bulgáriában. A térségnek a modernizációval és a modernitással kapcsolatos ambivalens viszonya fejeződik ki benne. Többnyire nem annyira a modernitás teljes elutasításáról, mint inkább valamiféle alternatív, a nemzet feltételezett karakterével kompatibilis modernitás iránti igényről van szó.¹¹ Ez az elgondolás ugyancsak a weimari Németországban fogalmazódott meg erőteljesen, az ún. *konzervatív forradalom* gondolkodóinak kedvenc motívumaként. Az, hogy Németország más, mint nyugati ellenfelei, vagyis Franciaország és Anglia, az első világháború idején a *kultúra – civilizáció* szembeállításában artikulálódik, igazán közismertté azonban Spengler hanyatlás-eposza, a vereséget követő években bestsellerré váló könyv, *A Nyugat alkonya* révén válik. A húszas években aztán a haladás-narratíva elutasítása és a német nép- vagy nemzeti karakternek megfelelő alternatív modernitás gondolata gyakorta harmadikutas koncepciókkal kapcsolódik össze. Ezt képviselte többek között a *Die Tat* című folyóirat köre, melynek nézetei jelentős mértékben befolyásolták az irántuk élénken érdeklődő Németh Lászlót a maga harmadikutas teóriájának megformálása során.

A nemzetkarakterológiával foglalkozó legismertebb német könyv alighanem Keyserling gróf 1928-as írása, a *Das Spektrum Europas* volt, amely az európai nemzetek karakterét próbálta megrajzolni néhány, intuitív módon kiragadott jellemvonás segítségével. Az ily módon megkonstruált nemzeti jellem-portrék meglehetősen esetlegesre és közhelyszerűre sikeredtek, köszönhetően a Keyserling által alkalmazott, a racionális megértéssel kifejezetten szembeállított intuitív módszernek. A könyv egyik alaptézise a Prohászkanál is visszaköszönő különbségtétel a kifáradt nyugati nemzetek – angol, francia – és az Európa számára a megújulás potenciális bázisát jelentő fiatal népek között. A németet – nem túl meglepő módon – a szerző az utóbbiak közé sorolja. Ám – mondja – a nyugati demokrácia nem felel meg a német nemzet karakterének, mert a német számára a belső szabadság a fontos. Ez pedig nem hogy nem ellentétes a külsődleges alávetettséggel, hanem a kettő kifejezetten összekapcsolódik. (Nem igazán új elgondolás: Oswald Spengler a poroszságot és szocializmust összeházasító 1918-as politikai pamfletjében ugyancsak ezt fejtegette.) Keyserling Európa fiatal, elhasználatlan népei közé sorolja a spanyolt és a magyart is, utóbbinak meglepően nagy terjedelmet szentelve könyvében. A magyar karaktert számára mindenekelőtt a magyar arisztokrácia testesíti meg.¹² Ismeretei a magyar viszonyokról meglehetősen felszínesek, többnyire kimerülnek a szokásos közhelyekben (lovagiasság,

¹¹ Thomas Rohkrämer: *Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland, 1880-1933*. Paderborn : Schöningh, 1999.

¹² Hermann Keyserling: *Das Spektrum Europas*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1928, 248.

cigányzene), ezért aztán a Szekfű Gyula által szerkesztett – egyébként kifejezetten a Prohászka-féle nemzetkarakterológiát megcáfoló ellenkönyvnek szánt – 1941-es *Mi a magyar?* című tanulmánykötetben leginkább csak kritikai megjegyzések keretében emlegetik.

A Kelet-Nyugat ellentét magyar megfogalmazása Beöthy Zsolt turáni lovasának 1896-ban, a millenium évében szabadalmaztatott mitológemájára, a turáni lovas képére megy vissza:

„Az ősidők homályából egy lovas ember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a Volga melléki pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kalpagjában, párduc kacagányában, izmos dereka mintha oda volna nőve apró lovához. Sas-szemeivel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, melynek minden részletét élesen megvilágítja a nap fényes korongja. Nyugodt; nem fél és nem képzelődik; csak az tartozik rá, amit lát, s a pusztai képeken és erős világításban edzett szeme mindent világosan lát, amit emberi szem egy pontról láthat. Tegze vállára vetve; perzsa kardja oldalán: lesi az ellenséget.”¹³

Szép kép, nem vitás. A két világháború közötti nemzetkarakterológiai diskurzusba beépülve aztán az éppen aktuális teória szerzőjének szándékán múlik csupán, hogy az ellenséget Kelet vagy Nyugat felől várja-e. A pusztai nomád lovas magyar karakteréhez társított függetlenség iránti vágyból aztán sok mindenfélét lehet levezetni. Össze lehet ezt kapcsolni – amint ezt Prohászka teszi – a millió apró, egymással acsarkodó oligarchából álló társadalom képével, amely alkatilag képtelen a demokráciára, s csak egy nagy hatalmú kán erős keze alatt tud élni. De megtehetjük azt is – így jár el Karácsony Sándor, aki a magyar lelki alkatot a magyar nyelv mellérendelő nyelvi szerkezeteinek sajátosságaiból eredezteti¹⁴ –, hogy azt mondjuk: a magyar nemzetkarakter tényleg más, mint a nyugati népeké. Ám a keleti lovas függetlenségvágyából éppenséggel arra következtet, hogy a magyar eredendően demokrata hajlamú nép, csak éppen a szerencsétlen történelmi körülmények folytán – Habsburgok etc. – ez a hajlam nem tudott a politikában megjelenni. Karácsony a magyar történelem nagy tragédiájának azt tartja, hogy ez a demokrata hajlandóság csak mikroszinten, a református egyházközségekben fejeződött ki intézményes szerkezetekben, de a szabadságnak ezek a kis körei nem voltak képesek átfogó, országos politikai demokráciává transzformálódni.

¹³ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. <http://mek.niif.hu/13700/13783/13783.pdf> 1–2.

¹⁴ Erre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: „Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban.” In: Neumer Katalin – Laki János (szerk.), *Minden Filozófia „nyelvkritika”*. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. Budapest: Gondolat, 2004, 160–175.

A Kelet – Nyugat szembeállítás közhelyes nemzetkarakterológiai motívumáról egyébként már a kortárs – máskülönben a népiekhez tartozó – Fülep Lajos is megállapítja 1935-ös, a *Válaszban* megjelent írásában, hogy nem valóságos dilemma, hanem ideológiai konstrukció:

"Akár földrajzi fogalomnak vesszük Nyugatot és Keletet, s ez utóbbihoz számítjuk még a Balkánt is, továbbmenve Oroszországot és természetesen Ázsiát; akár szellemi fogalomnak – Magyarország mindenképpen Nyugathoz tartozik, időben hátrább, térben szélről, de a gyeapűn belül. Még az sem igaz, hogy Nyugat és Kelet közé ékelt átmenet vagy közvetítő a kettő közt; ha ütköző, Nyugat testének megütött tagja."¹⁵

Fülep szerint e mögött az ideológiai konstrukció, az ún. keleti jellegnek a nemzetivel, míg az ún. nyugatinak a nemzetidegennel vagy nemzetellenessel való azonosítása mögött az a hátsó szándék húzódik meg, hogy az ellentétet felállító szerző teljesen önkényesen, a saját ideológiai előfeltevései alapján dönthessen arról, hogy mi az, ami nemzetinek számít, és mi az, ami nem:

"Az értékelés ezen módja szerint nem a dolgoknak az értékekhez, hanem az eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonya dönt értékük fokáról, s ez az a szűrő, amelyen át az „egészséges” hatásnak be kell szívárognia a nemzet testébe. Mert átvenni, és pedig az átkos Nyugatról átvenni mind szoktak, még a legkeletiebbek is, a fajelméletet (ad normam: árja vér), pogányságot (a.n.: wotanizmus), turanizmust (a.n.: germán faji közösség), nemzeti öncélúságot (a.n.: német autarchia) nyugatról vették át, ők azonban a magyar nemzeti jellem és jelleg birtokában tudják, mit szabad átvenni, mit nem (...)"¹⁶

A nemzetkarakterológia – az erre irányuló erőfeszítések ellenére – szükségképpen nem válhatott és nem válhat tudománnyá. Mindenesetre Prohászka Lajos *A vándor és bujdosója* a műfaj egyik kimagasló darabja volt. Kvalitását jelzi, hogy Németországban is felfigyeltek rá. Eduard Spranger említi egyik esszéjében Prohászka könyvét; ám éppen annak illusztrálására, hogy a nemzetkarakterológiának szükségképpen része a szubjektív, lírai megközelítés.¹⁷ Másként fogalmazva egyfajta gondolati játékról van szó, amely azonban nem mindig ártatlan. Következményei sokszor függetlenek a szerző szándékaitól. Ezt maga Prohászka is megtapasztalta. Műve már a húszas évek második felében elkészült, ám csak 1936-ban jelent

¹⁵ Nemzeti öncélúság? In: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Nagy Sz. Péter, Rakéta Könyvkiadó, Budapest 1990, 65.

¹⁶ Uo. 69.

¹⁷ Spranger, Eduard 1939. *Wie erfasst man einen Nationalcharakter?* Sonderdruck aus „Die Erziehung”, 15. Jahrgang, Heft 3, Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer, 24.

meg. Közben alapvetően megváltozott a nemzetközi konstelláció. Prohászkanak azon tétele, hogy a vándor, vagyis a német, illetve a bujdosó, vagyis a magyar történelmi sorsa össze van fonódva, Hitler hatalomra jutása után egészen más akusztikát kapott, mint a húszas években:

„Mint ahogy Észak germán vándorát örökre megigézte Dél napfény-arca, úgy fogja meg most ellenállhatatlan erővel ezt a Kelet kebeléről ideszakadt ifjabb jövevényt a római gondolat heroldjává szegődött Nyugat germán szelleme és életformája. Hiába zárja el határait, hiába övezi magát a Kárpátok gyepűjével, hiába érzi idegennek és tusakodik ellene: a vándor az ellenállásokon keresztül is idehozza és vérébe oltja a feszültséget, úgyszólván »belevándorol« a magyar történelembe, eszméivel és intézményeivel, problematikájával és ethoszával és ezzel akarva-nemakarva, sorsává válik.”¹⁸

A könyvet ért kritikákat nem kis részben a náci Németországtól való félelem motiválta. A Szekfü által összeállított – egyébként kitűnő szerzőgárdát felmutatni tudó – 1941-es *Mi a magyar?* tanulmányaiban érezhetően ott munkál a fenti Prohászka-féle tézis elutasításának szándéka, a német hatásoktól függetlenül kialakult magyar nemzetkarakter felmutatásának igénye. Mert hiszen az, ami a húszas években Prohászkanál elvont kultúrfilozófiai tétel volt, most, a Harmadik Birodalom rohamosan növekvő befolyását legitimként igazoló ideológiai konstrukciónak tűnhetett, függetlenül a szerző eredeti szándékától.

Bibó Istvánt aligha lehet megkerülni, ha magyar nemzetkarakterológiáról beszélünk. A tárgyra vonatkozó eszmefuttatásainak vezérmotívuma az, hogy amikor egy nemzeti közösség kényszeres módon állandóan azzal foglalkozik, hogy neki milyen, csak rá jellemző jegyei vannak, s hogy miféle metafizikai jellegű nemzeti lényeggel bír, ahelyett, hogy az előtte aktuálisan fölmerülő, megoldásra váró problémákra irányítaná a figyelmét, e mögött mélyebb társadalmi és politikai patológiák jelenlétét kell sejtenuünk. Bibó 1948-as esszéjében, amely a *Zsákutcás magyar történelem, eltorzult magyar lelki alkat* címet viselte, persze a legkevésbé sem tagadta azt, hogy egy nemzeti közösségnek lennének rá jellemző kollektív sajátosságai, azt már viszont a leghatározottabban, hogy a kor aktuális kihívásaiból adódó lehetséges és szükséges cselekvés módját és mikéntjét karakterének minéműségéből lehetne és kellene levezetni. Alapvető intenciója az esszencialista nemzetkarakterológia dekonstrukciója. Aligha szükséges Bibó elemzésének konkrét lépéseivel egyetértenünk, nem muszáj elfogadnunk zsákutca-teóriájának állításait ahhoz, hogy írásának konklúzióját legalábbis megfontolandónak gondoljuk:

¹⁸ Prohászka i.m. 89.

„Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítást, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet«. Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt egyszerűen nem igaz. Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felsallangozása, ez az „elátkozott királyfi” módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kósza maradványa. E lelki beállítást számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.”¹⁹

Ha van egyáltalán valamiféle tanulsága az eddigieknek, akkor talán az, hogy megállapítható egyfajta korreláció a nemzetkarakterológia iránti igény és a kor aktuálisan felvetődő problémáira adott inadekvát közösségi válaszok között. A nemzetkarakterológia válságtünet, nem pedig a bennünket körülvevő valóságban való eligazodást segítő térkép. Aligha tagadható persze, hogy – miként azt *A vándor és bujdosó* is teszi – a nemzeti jellemről szóló írások sokszor olyan valóságosan létező történelmi tradíciókra mutatnak rá a magyar történelemben, mint a például a politikai oligarchizálódás. Ám érdemes észben tartani Németh László megjegyzését a jó és rossz tradíciók közötti különbségről: a jó tradíció orientál az éppen szükséges cselekvésben, segítve a túlélést, míg a rossz tradíció arra tanít, hogy

¹⁹ Bibó István: *Zsákutcás magyar történelem, eltorzult magyar lelki alkat*
<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html#360>

nyugodtan, cigányzenét hallgatva ételt rendeljünk a pincértől a süllyedő hajó szalonjában, csak azért, mert régebben jókat lehetett ott ebédelni.

A két világháború közötti évtizedekben a nemzetkarakterológia – jóllehet erre a portékára leginkább a közép-kelet-európai régióban volt a legnagyobb a kereslet – kétségkívül reneszánszát élte. Ez összefüggött a modernitás háború utáni válságából kinövő orientációs zavarokkal és identitás-krízissel. Szinte mindenütt bizonyos fokú érdeklődésre tartott számot a nemzet mivoltára, karakterére irányuló kérdés. A válasz szükségképpen a kollektív emlékezet által megőrzött sztereotípiák készletének felhasználásával történt. Ezek – még ha tudományos alátámaszthatóságuk erősen kétséges is – mégis egyfajta leképezését adják az illető nemzet sajátos történelmi pályájának. Az a tény, hogy a magyar nemzetkarakterológiák – vagy éppen a külföldiek által adott karakterképek, lásd Keyserling – a magyarság jellemét a nemesi ethosz tipikus jegyeivel írták le, sokat elmond a magyar társadalomfejlődésről. Ezért nem minden tanulság nélkül való, ha befejezésként megnézzük, hogy milyen auto-sztereotípiákra épültek a nemzetkarakterológiai sémák a két világháború közötti periódusban egy ismert kortárs szerzőnél, egy olyan országban, amelyet hagyományosan a polgári fejlődés mintaországának szokás tekinteni: a szerző Johan Huizinga, az ország Hollandia.

Huizinga a korszak kultúrkritikájának egyik legismertebb alakja volt: Magyarországon Oswald Spengler és Ortega y Gasset mellett az ő nézetei fejtették ki a legnagyobb hatást: Szerb Antaltól, Halász Gábortól, Radnóti Miklóstól Bibó Istvánig nagyon sokakat inspiráltak nézetei.²⁰ A számára világhírt hozó könyv, *A középkor alkonya* mellett az ugyancsak nagy nemzetközi figyelmet keltő kultúrkritikai művét, *A holnap árnyékában* is lefordították magyarra. Mindkettőre számosan hivatkoztak. Nemzetkarakterológiai vázlatát egy rövid kis írásban fejté ki. Címe: *Hollandia szellemi ismérve*.²¹ A gondolatmenet alapja egy 1934-es történészkonferencián elhangzott beszéd. (Egy, a témával foglalkozó tanulmányból kiderül, hogy Huizinga írása a maga korában közel sem egyedülálló: a holland nemzeti sajátosságok kérdésével való foglalatosság a 19. századba nyúlt vissza, s az 1930-40-es években a korabeli holland szociológia megpróbált empirikus módszerekkel közeledni a kérdéshez.²²)

A fejtegetés kerete a holland nemzet genezise. Hollandia léte esetleges történeti körülmények rendkívül szerencsés konstellációjának eredménye – olyannyira, hogy nem

²⁰ Huizinga irodalmi recepciójára vonatkozóan: Balogh Tamás, Törő Krisztina: *Huizinga magyar barátai: Johan Huizinga magyar recepciója a harmincas-negyvenes években: tanulmányok*. Budapest: Eötvös, 2002.

²¹ Az írás a közelmúltban magyarul megjelent tanulmánykötetben található: Johan Huizinga: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent. Válogatott írások. (1915-1943)* Fordította, a bevezetőt és az utószót írta: Balogh Tamás. Budapest: Typotex, 2015, 113–158.

²² Bart van Heerikhuizen: *What is typically Dutch? Sociologists in the 1930s and 1940s on the Dutch National Character*. The Netherlands' Journal of Sociology 18 (1982), 103–125.

túlzás isteni kegyelemről beszélni.²³ A Huizinga gondolatmenetében kirajzolódó holland nemzetkarakter egy végletesen polgári kvalitásokkal bíró nemzet képét adja. A hollandok takarékosak, irtóznak a nagyhangú politikai retorikától, s távol áll tőlük mindenféle heroizmus. Úgyszólván tisztaságmániások – de ez a fogalom a holland nyelvben rendkívül összetett; jóval többről van itt szó a környezet fizikai tisztántartásánál. A szabadság az egyik legfontosabb érték számukra, hagyományosan respektálják mások véleményét; a tolerancia történetileg erősen begyökerezett erényük. Ez nem utolsósorban az ország földrajzi pozíciójának a következménye: a holland kultúra három nagy nemzet, az angol, a francia és a német kulturális terének metszőpontjában alakította ki a maga sajátos kultúrtartalmait. Huizinga esztétizáló történelemképét ismerve nem túl meglepő, hogy a holland nemzeti karakter nézete szerint a művészetben, s azon belül is leginkább a festészetben nyilvánul meg. Ha végül röviden summázni akarjuk a holland nemzetkarakter lényegét, akkor azt kell mondanunk, hogy az polgári jellegű:

„Akár magasra jutunk, akár alacsony sorban maradunk, mi, hollandok mindnyájan polgárok vagyunk, a jegyzőtől a költőig, a bárótól a proletárig. Nemzeti kultúránk minden értelemben polgári, a szó bármilyen jelentésében. (...) Egész történelmünk a polgári törekvéseket tükrözi. Őseink annak idején a polgári szabadságvágytól hajtva tartottak ki a spanyolok ellen. A köztársaság (...) politikai tulajdonságai a polgári erényben gyökereznek. A polgári miliőből fakad kevésbé militáns jellegünk és mindennél hangsúlyosabb kereskedőszellemünk. A polgári társadalom magyarázza, hogy az alsóbb néposztályok kevésbé lázadók, miként azt is, hogy nemzeti létünk sekély vize csak enyhén fodrozódott a nagy szellemi áramlatok viharában. Láthatják: meghagyok valamit a szó negatív csengéséből is. Hiszen leginkább bántó fogyatékoságaink: a féktelen szabadosság, a másik iránti figyelmesség hiánya és gyakran felemlegetett fösvénységünk is a polgári berendezkedésben gyökereznek.”²⁴

A sztereotípiák, melyekből Huizinga összerakja a holland karaktert, erősen különböznek a hasonló magyar spekulációk alapját jelentőktől. Az ő teóriája is szorosan összefonódik egy nagyon határozott kultúrkritikai attitűddel, ám ez utóbbi hangszerelése elüt a kortárs elméleteknek a morfológiai szemléletmódból következő determinizmusától. A mechanizálódást, a nagy szervezetek uralmából fakadó túlszervezettséget és a józan ítélőerő hanyatlását ő is riasztó tünetnek tartja, ám nem osztja – az általa egyébként respektált –

²³ Johan Huizinga: *Hollandia szellemi ismérve*. In: Johan Huizinga: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent*. Válogatott írások. (1915-1943), 120–121.

²⁴ Uo. 124.

Spengler végletes fatalizmusát. Lát esélyt a civilizációs végromlás elkerülésére, s úgy véli, hogy a szélsőségekre kevésbé hajló, az oly divatos hamis heroizmust elutasító holland nemzeti karakter esélyt adhat a kor totalitárius szélsőségeivel szemben. Nincsen szó nála – az egyébként a korabeli kultúrkritikához úgyszólván szervesen társuló – általános demokráciautálatról sem. Amit ő bírál, az a korabeli holland arányos választási rendszer, mely nézete szerint megkövesíti a demokráciát. Ennek ellenszeréül nem valamiféle diktatórikus vagy autoriter megoldást ajánl; éppen ellenkezőleg: a demokrácia revitalizálását a politikai életet reményei szerint megelevenítő angol típusú többségi választási szisztéma alkalmazásától reméli.